

Егварг Можейко

Егварг Можейко (1932) – роден в Узбекистан, завършва славянска филология (профил българистика) в Ягелонския университет в Краков (1956); от 1957 до 1964 е асистент в Катедрата по славянска филология в ЯУ, като защитава докторска дисертация върху прозата на Й. Йовков (1964). От 1960 до 1962 г. специализира в Софийския университет, през 1968 г. емигрира в Канада. Преподавател в Университета в Орхус (Дания, 1965–1968, 1972), Университет Алберта (Едмонтън, Канада, 1969–1998), University of London's School of Slavonic Studies (1971), Университета Хокайдо (Сапоро, Япония, 1991–1992), Шьонския университет в Катовице (Полша, 1998), Ягелонския университет в Кра-

ков (2001–2002), Техническо-хуманистичната академия в Белско-Бяла (Полша, 2002–2003), Висшето лингвистично училище в Ченстохова (Полша, 2003–2004). Автор на над 250 научни публикации на полски, английски, български, датски, руски, френски, немски и др. езици, на монографията „Социалистическият реализъм. Теория, развитие, упадък“ (Бон, Копенхаген, Осло, 1977; София, 2009). Изключителен е приносът му за популяризирането на Й. Йовков и Ив. Вазов в англоезичния свят. Член на Кралската академия на науките в Канада (1987), почетен доктор на Софийския университет (2001), носител на наградата за чуждестранна българистика на БАН (2009).

Вярност и страдание: за поляците в Съветския съюз преди 1939 г.

Колко трагичен, болезнен и до неотдавна все така „опасен“ оставаше въпросът, за който пиша тук, свидетелства фактът, че всеки поляк, решил се да го повдигне преди 1989 г., обикновено прибегваше или до псевдоним, или до инициали или анонимни свидетелства (твърде оскъдни), записани и изложени от посредници. Подобно на много други драматични случаи, разиграли се в полската история от XX век, и тук първенството в тяхното осветляване принадлежи на парижката *Култура* и нейния главен редактор Йежи Гедройч. В тридесетия том на *Зеишти хисторичне* от 1974 г. Марчин Вижембло публикува статия под немногозначителния наслов „Съдбата на поляците“. Както се оказа по-късно, за този псевдоним се крие г-н Юзеф Левандовски. Дължим му думи на благодарност и признание за това, че тогава припомни нещо, което принадлежеше към абсолютистите табута както сред историците, така и сред тези, които знаеха нещо по въпроса или от собствен опит, или от чужди изповеди. Става дума за категорията събития, спадаща до всеъм скоро под евфемистичното определение „бели петна“. Четиринадесет години по-късно авторът, прикрит за инициалите J. B., за втори път се връща към темата под някак посполучливото заглавие „Най-болезненото „бяло петно““. Това „петно“ започна да бъде наричано открито с истинското му име едва наскоро. Имам предвид съдбата на поляците в Съветския съюз преди 1939 г. Аз самият съм един от тях и за пръв път разкривам публично този факт. Когато мисля за собственото си спасение и това на семейството ми след Втората световна война, не мога да избягам от усещането, че над нас бдеше и ни избави грижовната ръка на Провидението. По друг начин не бих успял да обясня случилото се. Дали ни съхрани, за да засвидетелстваме истината и едновременно трагедията? Но как да се опишат болката, усещането за несправедливост, безсилие и унижение, от което искаме да се освободим чрез вик, но което насила трябваше да задавяме в гърлата за повече от

петдесет години? Затова не мога и няма да говоря за това по „аналитичен“ начин. Не мога да анализирам това, в което сам бях попаднал като дете, което остави върху личността ми незаличимо петно и предопределяше целия ми жизнен път. И как може да се анализира нощта, когато палачите от НКВД след многочасов зверски обиск изведоха на съмване вуйчо ми, за да не го видя никога повече? Или как да се подложат на рационална интерпретация чувствата на баща ми, когато вместо военна книжка получи от *военкомата* прословутия вълчи билет с анотацията политически *неблагонадежный* и бе не само свален от длъжността ръководител на най-голямата аптека във Витебск, но изгуби работата си (прелюдия към обвиненията в обществен паразитизъм) и започна ден след ден да чака своето арестуване? Тогава бях на десет години. След такива преживявания в детското съзнание за цял живот остава неизличим белег – пораженията никога няма да се изтрият от паметта, нито да се изкелуват от някаква психотерапия. Човек живее с усещането за непрестанно наблюдение, заплаха, страх и отчуждение. Очевидно безпокойството за близките, оставащи в обсега на тази чудовищна система, изключваше възможността за поранно разкриване на замисленото широкомащабно изстребление на поляците, заселени из обширните предели на Съветския съюз преди 1939 г. Освен това еднакво трудна пречка за преодоляване по пътя на осветляването на тези престъпления се оказаха вътрешните задръжки. Всяко припомняне на епизоди от личната съдба или от съдбата на тези, които заплатиха с живота си своята обвързаност с Полша, предизвиква трудна за овладяване, задавяща емоционална вълна, непрестанно възобновява страданието подобно на човъркане във все още незараснала гнойна рана. Осъзнах това след неколкократно опити да опиша преживяното. До днес не съм в състояние да овладее потреса, обгръщащ ме при всяко спомняне на миналото. Небеднъж прегръщам мисълта да изтрия всичко това завинаги от паметта си. И действително се опитвах да живея така, сякаш животът ми е преминал без ни едно особено събитие.

Освен споменатите по-горе материали се запознах и със статия на Миколай Иванов (навярно псевдоним?)*, откъдето узнаваме, че полското население в Съветския съюз (целенасочено избягвам термина „полония“, употребяван от автора, понеже там не става дума за полонията, а за коренното полско

* *Polityka*, 12/1988, p. 14.

Докато поляците в СССР са принудени да укриват националната си идентичност, сънародниците им в столицата научават що е Frigidaire. Двадесетина години по-късно модерните хладилници ще се превърнат в обект на литературно-идеологически спор, само че в България, както свидетелстват документите по Случая „Тютюн“ (реклама от „Tygodnik Ilustrowany“, 49/1928).

население, живеещо от векове на тези земи) е било втората по брой полска общност, живееща извън родината. През есента на 1989 г. в *Тыгодник польских* излязоха две статии на г-н Войчех Лизак: „Има ли в Коми полски поселения?“ и „Откъде са дошли поляците в Казахстан“. Публикациите на тези двама автори имат много общо помежду си: концентрират се главно върху два полски автономни района, създадени от болшевиките след революцията на територията на Беларус и Западна Украйна, известни съответно като Джержиничизна и Мархлевичизна. И М. Иванов, и В. Лизак коментират много ценен и непознат дотогава исторически материал, но откритията им се характеризират с подчертана едностранчивост. Размислите им могат да доведат до погрешния извод, че полското малцинство декларира присъствието и националната си идентичност най-вече в тези два района, обособени с користна политическа цел, а не е било така. Защитата на полската самоличност се проявяваше не в пропагандните, идеологически мероприятия на болшевишките сътрудници на Москва, носещи полски имена или демонстриращи полски произход, а се концентрираше основно в семейния живот, в съхранението на обичаите и се основаваше на два столба на националната традиция – вярата и езика. Тази нагласа характеризираше поляците на територията на цяла Беларус и Украйна, т. е. независимо от това къде са живели или отседнали. Действително е изключително важно да се установи дали в Коми се намират поляци (в което се съмнявам); да се надяваме, че следвайки нишката, може да се натъкнем на някакви следи от тази трагедия. Несъмнено тук трябва да се използва всеки появил се шанс, но за мен главен, все така болезнен остава въпросът: какво стана с моите сънародници (двойни сънародници – поляци и едновременно с това живеещи на същите територии като мен) от западните предели на тогавашния СССР преди 1939 година.

Споменатият по-горе М. Иванов основателно оспорва достоверността на официалните данни от съветското преброяване на населението през 1926 г., изчисляващо поляците, живеещи в Съветския съюз, на 782 300, и предлага цифрата 1 200 000. Според мен и този брой не е адекватен. По-близо до истината е да говорим за 1 500 000 – 2 000 000 поляци. В *Большая советская энциклопедия* от 1930 г. се твърди, че през 20-те години в Беларус са живели (цитирам по памет) около 42 %

евреи и 29 % беларуси. А остатъкът? Енциклопедията не отговаря на този въпрос. Ранното си детство (първите десет години) прекарах във Витебск и отчасти в Полоцк и Сиротино. Навсякъде, където съм живял и където родителите ми намираха работа, бях сред поляци, заобикаляше ни полско общество. Какво е станало с тях? В моето семейство има четири жертви на преследвания, от които две са приключили с убийство от ръцете на палачи на НКВД. Впрочем могат да се посочат далеч по-драстични примери, при които са изчезвали цели семейства. Формите на изстребление бяха твърде разнородни. Очевидно Съветите отново можеха да си послужат с почти перфектно алиби: войната, немската окупация (както например с Катин), както и военните статистики, свидетелстващи, че някакво полско малцинство все пак продължава да съществува на територията на днешните Беларус и Украйна. Но ако действително се приеме, че поляците в Беларус и Украйна преди 1939 г. са били унищожени от немците след нашествието им в 1941 г., би трябвало също така да се признае, че полското население там е било особен обект на репресии от страна на окупаторите. Поради това трябва да опровергая подобно становище. С изключение на евреите, войната, окупацията „изравниха“ шансовете за оцеляване или изстребление на отделните етнически групи. Всеки се изправи пред лицето на смъртта или живота при едни и същи условия, всеки изпита еднаква заплаха. В самия *Архипелаг* А. Солженицин въвежда термина „народ-престъпник“ или „престъпна нация“ спрямо всички народи и етнически малцинства, попаднали в обсега на съветското безправие и терор и потискани с невиджан садизъм. Ако действително приемем такова понятие за адекватно, олицетворяващо съветската човекоубийствена политика, то в очите на кремълските палачи полският народ е изглеждал особено „престъпен“. Забелязах, че в дотогавашните публикации по темата за съдбата на поляците в Съветския съюз преди 1939 г. се говори главно за тяхното депортиране, изселване в Сибир, Казахстан и т. н. Твърдя обаче, че по-голямата част от тях е била изстребена. Това се отнася най-вече за градското население, т. е. интелигенцията, работниците и дребните производители, доколкото такива са успявали да преживеят по-дълго само по някакво чудо. Във всички известни ми случаи на осъдени поляци във Витебск присъдата е звучала еднакво: десет години без право на кореспонденция (*десять лет без переписки*), равняващо се на смъртна присъда, но навремето не съзнавахме това и

бяхме готови да вярваме, че невинните ще се завърнат. Затова и тук искам без заобикалки да заявя, че встъпването на немците във Витебск и изобицо прогонването на Съветите от Беларус и Украйна поляците посрещаха с облекчение, ако не и с радост. Тук засягам един от най-очевидните и жестоки парадокси на войната: именно врагът, отнел независимостта на нашата родина Полша, в Съветския съюз бе посрещнат като спасител и дори в известен смисъл минаваше за освободител. Това беше отчаян рефлекс на самосъхранение: този факт обаче свидетелства не за симпатии към новия нашественик, а за размера на гоненията, които изпитваха поляците в „първата гържаба на работници и селяни“.

Второто евентуално алиби, с което могат да си послужат фалшификаторите на историята, засяга днешното полско малцинство в Беларус и Украйна: винаги би могло да се приложи аргументът, че по тези земи все така продължават да живеят поляци. Веднага обаче възникват две уговорки. Първо, полското население е концентрирано основно в западните територии на тези страни (следователно не върху беларуски и украински територии отпреди 1939 г.) и изглежда, че в огромната част от случаите става дума за поляци, граждани на Втората Жечпосполита^{*}, както и за техните потомци, които по една или друга причина не са успели да се преселят в създадената от Съветите Полска народна република след 1945 г. Второ, процентът на полското етническо малцинство по отношение на други народностни групи е намалял значително и в никакъв случай не може да бъде сравняван с броя на полското население в Беларус и Украйна преди 1939 г., т. е. дори без загубените още тогава източни полски покрайнини. За жалост тези, които са били в състояние да разкажат най-убедително за настъпилите промени, никога няма да го направят. Те са били избити, а дори частица от тях да са оцелели някъде по чудо, вече са или генационализирани, или под такава заплаха, че продължават да се боят да говорят за преживяното, предпочитайки, впрочем по-добно на мен самия, да отпратят целия този кошмар в забвение. За това доколко такива хора са тероризирани от страх само ще спомена факта, че родната ми сестра твърде наскоро разкри пред собствените си деца действителния произход на нашата фамилия. Затова и се опасявам, че заедно със сестра ми Евелина Можейко-Гжешук сме най-вероятно последните мо-

хикани, способни да свидетелстват за трагедията на поляците в Съветския съюз преди 1939 година.

Няколко думи за себе си. По бащина линия принадлежа към четвъртото поколение поляци, живеещи отвъд старата Жечпосполита, и към второто, родени извън нейните граници. Пращадо ми Бенедикт Можейко произхождал от Жмудж, някъде от околностите или от самото градче със същото като нашето фамилно име – Можейки, което през 1900 г. доби световна известност, когато в отчаян опит да спасят империята съветските власти прекратиха подаването на нефт до тамошната рафинерия, за да принудят Литва към отстъпки и отказ от претенции за независимост. От оскъдните сведения, получени от баща ми, разбрах, че заради участието си в Януарското въстание (1863–1864) Бенедикт Можейко е бил лишен от имота си и осъден да се засели със семейството си във вътрешността на царската империя. Поради шляхтишкия си статут вероятно е запазил някакви привилегии дори като изгнаник. Къде е починал – не знам. Дядо ми, Михал Можейко, човек с твърде авантюристичен дух (опитвал се е да се завърне в Жмудж), в крайна сметка се установил в Централна Азия. С жена си (моята баба) Валерия от рода Макарьски имали четири деца: две дъщери и двама сина, като най-младият от тях – Донат – е мой баща. Аптекарь по професия, дядо ми успял да постигне известна стабилзация и да се замозгне непосредствено преди избухването на Първата световна война. Живее в Чимкент (днешен Казахстан) и притежавал няколко аптеки. Изгубил ги буквално в деня на завземането на града от болшевиките. Не му позволили дори да задържи дневния оборот.

Въпреки полско-литовските си корени семейството постепенно губело полското си самосъзнание, най-вече децата, посещавали руски училища. Моят чичо Владислав Можейко вече бил русифициран. След завършване на медицина станал лекар в Саратов, оженил се за рускиня и се установил там за постоянно. Другояче се проточил пътят на баща ми, главно защото в началото на 20-те години срещнал в някакъв град в Узбекистан (след изгубването на аптеките родителите му напуснали Чимкент и опитвали щастие си из различни градове на Централна Азия, най-вече в Ташкент, Самарканд и Бухара, която запазила статута си на независимо емирство до 1922 г.) младата дама от Парчевско^{*} Стефания Кожол – бъдещата си съп-

руга. Вследствие на приближаващото се немско нашествие в 1915 г. нейното семейство – майката Катажина, сестрата Александра и братът Виктор – било евакуирано от Люблинско във вътрешността на Русия. По каква причина са стигнали чак до Централна Азия, не мога да кажа. Родителите ми се оженили в началото на 20-те години и скоро след сватбата майка ми започнала – навярно за голяма радост на дядо ми Михал – интензивна реполонизация на баща ми. Научил се да чете, а дори (макар и с грешки) да пише на полски. (Известно знание на разговорния полски език той е добил още от родителите си.) Родили им се четири деца, от които моите сестра Елжбиета и брат Едвард починали от труднолечими тогава детски болести. От тази четворка аз съм най-малкият, родил съм се в Самарканд и са ме нарекли с името на починалия в 1928 г. брат Едвард. Три месеца по-късно, през октомври 1932 г. родителите ми се преместили в Беларус – първоначално в Полоцк, а после за постоянно във Витебск. Основната причина за преместването им било здравословното състояние на мама (малария); не без значение е била и близостта до Полша, както и съществуването на полски общности в Беларус. Вуйна и вуйчо ми Александра и Михал Кошикови се били преместили във Витебск още по-рано, а баба ми Катажина, която останала с родителите ми в Самарканд, непрекъснато се жалвала, че не иска да умре сред „ере-тици“ – очевидна алюзия към мюсюлманското население на Узбекистан. Преместването в западната част на тогавашния Съветски съюз в началото на 30-те години, особено ако си поляк, не вещаело нищо добро. Някъде по това време при неизяснени обстоятелства загинал другият ми вуйчо, Виктор Кожол – наистина нито в Беларус, нито в Украйна, но семейството ми така и никога не узна действителните обстоятелства около смъртта му. Александер Божим, брат на баба ми Катажина, отдавна заселил се във Витебск, притежател на собствен дом (изгорен от отстъпващите отряди на Червената армия ден преди навлизането на немците; именно там прекарах последните години от престоя си във Витебск) и гържащ малък фризьорски салон, бил незабавно осъден в началото на 30-те на постоянно изселване във вътрешността на Русия, някъде в околностите на Армавир. Присъдата била лека, но същевременно сигнализи-рала началото на репресии спрямо поляците. За жалост никой от семейството не бил дотолкова школуван „зоон политикон“, че да разчете значите, вещаещи нещо далеч по-злобещо. Впрочем никой не се интересувал от политика. Всеки бил зает със собст-

вените си дела, а и времената не били никак леки. Баща ми, след като сменил няколко местоработи (в железопътния транспорт, пощата...), накрая се сдобил с мечтаната титла на дипломиран фармацевт. Мама тръгнала по неговите следи и също започнала да учи фармацевтика. Когато гледам фотографията ѝ от онези години, в замисленото ѝ лице откривам умора и грижа.

Преместването във Витебск носело едновременно опасения и надежди. Всичко започнало оттам, че трябвало да ме кръс-тят тайно. Откритото демонстриране на католическа при-надлежност още тогава е можело да доведе до сериозни последици, макар във Витебск още да са действали две полски черкви: „Св. Антоний“ и „Св. Барбара“. За първата известно време се грижел един престарял свещеник (не зная името му, споменавам за него по спомените на сестра ми) и там редовно отслужвали литургии. Скоро обаче бил арестуван и следите му изцяло се изгубили. Благодарение на усилията на миряните двата храма оставали активни още известно време и макар без свещеници, поляците са могли да ги посещават за молитва. Първо затворили „Св. Барбара“, а скоро след това „Св. Анто-ний“ бил превърнат в някакъв музей. Впрочем тук трябва да се отбележи, че не по-благосклонна съдба имаха и православните черкви, а именно прекрасният Успенски събор и храмът, нари-чан „Черната Троица“. Единият, не преставаш да привлича пог-леда ми с величествената белота на стениите си, короновани от великолепен купол (май това беше Успенският събор), пре-върнали в музей, а другият бил преустроен в колхозна житница.

Към положителните аспекти на престоя във Витебск спа-даше това, че сестра ми, с осем години по-голяма от мен, мо-жеше веднага да се запише в първи клас на полското училище (началното образование там започваше от осемгодишна въз-раст). Както М. Иванов, така и В. Лизак си спомнят, че изпра-тените да работят сред поляците комунисти са планирали въвеждането на промени в учебната програма, между другото в правописа, целящи реализиране на фонетичния правописен прин-цип, т. е. „пиши както говориш“ (идеята най-вероятно е взета от полските футуристи – най-вече Бруно Яшенски с известния му „нош ф куремъ“ („*niż w bżuch*“) и забъркана с идеологическия „сос“ на „теоретици“ от рода на Т. Домбал*). Предполагам, че

* Бруно Яшенски (1901–1938) – един от водещите футуристи в Полша; от 1929 се уста-новява в СССР, където въпреки първоначалния му радушен прием като комунист, бива осъ-ден на смърт и екзекутиран (истината за последните две години от живота му излиза наяве през 1992 г.); Томаш Домбал (1890–1938) – комунистически деец в Полша и СССР, през 30-те години развива широка просветна и пропагандна дейност в Мархлевичизна. Разстрелян от сталинския режим и реабилитиран през 1956 г. – Б. пр.

тези намерения не са се осъществили поради две причини: първо – поради отпора на полското учителство; второ – поради недостиг на време. Полските училища са били затворени, след което започнали да ги „реформират“. Изглежда, нивото на образование там е било твърде високо. Сестра ми до днес пише на изряден полски език, а по време на войната, след като се озовахме на немска територия, тя ми преподаваше основите на полския правопис, обяснявайки: „помни, руското „река“ е винаги „rzeka“, а не „żeka“; руското „Бог“ е полско „Bóg“; руското „дуб“ – полско „dąb“, а не „domb“ и т. н. Успя да завърши едва четири класа в полското училище. 1936 г. беше последната година за полското образование във Витебск. Когато сестра ми донесе новината за затварянето на училището, запомних всеобщия плач, а у дома се възцари погребална атмосфера. През следващите пет години сестра ми ходеше в руско училище, където един от изучаваните предмети бил беларуски език.

Цитираните горе автори привеждат различни дати за началото и „кулминацията“ в унищожението на полското население в Беларус и Украйна. Г-н Ю. Левандовски опростява статията на J. В., като твърди, че пиковият момент на тези преследвания е 1937 г. Мисля обаче, че преломна година е по-скоро 1936, когато декларирането на полско самосъзнание беше престъпление в очите на съветските власти, без обаче да можем да говорим за „кулминация“. Вероятно тази „кулминация“ се отнася до областите Джержинщизна и Мархлевщизна? Не зная. За мен „кулминацията“ продължи чак до избухването на немско-съветската война в 1941 г. От тези последни години преди навлизането на немците във Витебск не си спомням нищо така ясно, както страха, обладал детската ми душа. Защо споменавам 1936 година? Скоро след като стана фармацевт, мама бе изпратена на работа в Сиротино – градче на северозапад от Витебск. Там вече работело семейство млади лекари. Както се оказало по-късно, те също били поляци, но не споменавали за това. След известно време се сприятелили с родителите ми и разговаряли с тях на полски, но винаги шепнешком и с тревога, оглеждайки се около себе си. Тук стигам до момента, когато нещастieto се стовари в семейството ни. През пролетта на 1939 г. арестуваха вуйчо ми, Михал Кушик – земедеец по рождение, железничар по професия, кондуктор на товарни влакове. Вуйчо Михал ми беше много скъп – с не-обикновена доброта и мек характер; донякъде застъпваше фигурата на баща ми. От пътуванията си често донасяше

лакомства и подаръчета. В същата нощ, когато от НКВД го отведоха, имаше арести в други пет наши познати полски семейства. В част от случаите са отвеждали двамата родители. Леля Александра, напълно отчаяна, не съзнаваше масовия характер на престъпленията и не спираше да гради предположения, да търси рационални поводи за вуйчовото арестуване. Ежедневно отиваше до затвора и молеше да ѝ разрешат среща със съпруга ѝ. След няколко дни, чакайки пред прозорчето за „клиентите“, в коридора между две стаи видяла двама енкаведисти бавно да изнасят някакъв мъж – така пребит, с отекло лице, че едва след няколко мига в него разпознала мъжа си. Скоро след това получила осведомление, че бил осъден на десет години без право на кореспонденция; описаната тук сцена ярко свидетелства за факта, че преди да ги осъди, НКВД подагаше жертвите си на нечовешки изтезания. Къде почива прахът на Михал Кушик и много негови сънародници? Във Витебск? В Куропати край Минск, където са извозвали жертвите от цяла Беларус и са ги ликвидирали чрез изстрел в тила или в слепоочието*, а може би в друга някоя обща и незнайна могила? И за какво си е мислел този беззащитен и невинен човек, докато палачът го е отвеждал към гибелта? Изглежда, днешното правителство на Беларус не само не помага за събирането на доказателства за извършените на територията ѝ престъпления, но дори следи с подозрително око на всички, опитващи се да извадят истината наяве. Не, за мен Беларус не е тази романтична страна, за която с такъв лиризм пишат някои полски писатели. За мен тя си остава голямо гробище на невинно погубени хора.

Скоро след изчезването на вуйчо Михал започнаха проблемите на баща ми. Очевидно това беше „логично“ следствие от станалото. В крайна сметка Михал Кушик беше негов шурей, дълго време са живели под един покрив. Като фармацевт татко беше причислен във военния регистър към специалните отдели за химическа отбрана. Подобно на други фармацевти, често го вземаха на обучение. След един такъв курс в Минск го извикали на разпит пред военна комисия. Един от първите въпроси бил: имате украинска фамилия (имали са предвид окончанието „ко“), а в анкетния лист пишете, че сте поляк или литовец (което въпрочем отговаря на истината). Не помогнали обясненията, че бил роден в смесено семейство, че баща му бил с литовско потекло, а майка му – полякиня и често се колебаел

* Вж. статията „Echo tragedii“ в месечника *Daugava* – 1/1989, въпреки изваден от ЦК на бившата Латвийска комунистическа партия.

как сам да се идентифицира. След разпита получил вече споменатия документ, свидетелстващ че е „политически неблагонадежден“. Скоро настъпи и уволнението, след което баща ми очакваше единствено арестуването си. Беше краят на 1939 или началото на 1940 г. Тамко реши да се отпише от регистъра и да напусне града. Премести се в Сиротино, където от няколко години живееше и мама; остана там до внезапната ѝ смърт през март 1941 г. Във Витебск се върна няколко седмици преди навлизането на немците. По-късно казваше, че изнасянето от Витебск и влизането на немците в града на 9 юли 1941 г. му спасили живота.

Трябва също така да напомня, че успоредно с физическото изтребление на поляците се разгръщаше широкомащабна пропагандна акция, целяща пълното им дискредитиране като народ. Спомням си, че със сестра ми гледахме филма „Богдан Хмельницки“* (ако не бъркам заглавието) – безобразен опит поляците да се представят като идиоти, подлещи, лишени от морални устои жестоки хора. Филмът се гавреше с всичко полско. Именно в такава брутална антиполска атмосфера станах първоклакник в руското училище през учебната 1940/41 година. Първата ми учителка беше Анна Григориевна (не помня фамилията) и точно тя започна да ме учи на ръкописните руски букви. Окупацията прекъсна редовното ми обучение до септември 1945 година.

През юли 1941 г. Витебск пострада не толкова от военните действия, колкото от опустошителните акции на Червената армия. Оттегляйки се в паника, подпалваха всичко, което можеше да гори. Нашият квартал изгоря изцяло, а с него – и домът ни на ул. „Свердлова“ 17. Трябваше да се започне нов живот, но от какво? Как да се изкара прехраната? Баща ми намери някаква „двуколка“ и обикаляйки целия град, започна да събира лекарства, за да спаси оцелелите запаси и евентуално да отвори нещо като аптека. За жалост почти всички аптеки и аптечни складове в центъра на града, навремето най-добре запасени с лекарства, сега лежах в развалини. Все пак тамко успя да съхрани част от останалото и веднага отвори аптека в един от периферните квартали („Марковшчизна“). Чудесно разбираше от занаята си: беше от помощ като аптекар, но често му се налагаше да се проявява и като лекар, пишейки рецепти. В замяна за това получавахме храна. Най-много се радваше, ко-

гато хората се връщаха да му благодарят за точно поставена диагноза или за доставката на нужните лекарства. Но това не можеше да трае дълго, понеже скоро лекарствените запаси, събрани от баща ми, се изчерпах, а никой не беше в състояние да осигури нови. В ранната пролет на 1942 г. у дома надзърна неумолимият призрак на глада. Трябваше да се потърсят нови решения и тамко с леля Александра стигнаха до извода, че единствен шанс за нашето спасение беше да кандидатстват за работа в Германия. Днес е всеобщо разпространен възгледът, че немците са откарвали насилно хората на робски труд в Райха, а с мълчане се подминава фактът, че хиляди, а вероятно и неколкостотин хиляди души са се изселили там доброволно, търсейки изход от глада и смъртта. Тук очевидно имам предвид гражданите на Съветския съюз под немска окупация, но същото явление е било познато и в други страни. В случая със съветските граждани обаче допълнителен подтик за напускане на земите от немците територии бяха несигурността и страхът от евентуално завръщане на Съветите и пореден погром на Сталин. От Витебск към Германия заминаваха цели композиции, съвсем не изпълнени със заловени в засада хора. В нашия случай работата беше не така проста. Немският *Arbeitsamt* класираше кандидатите според строго установени критерии. Не бяха приемани например деца под 14-годишна възраст. Търсеше се работна ръка, а не благотворителна дейност. Тогава аз още няхах 10 години. Без много разсъждения баща ми ме записа с рождената дата на починалия ми брат, „състарявайки“ ме с четири години. През късната есен на 1942 г. ни стоварили в баварското селце Райнфелдсхоф, на двадесетина километра от известната курортна местност Бад Кисинген. Там работехме до края на войната – робски труд, от изгрев до залез, без право на напускане на местността, но всеки от нас имаше храна и място за спане, а следователно необходимия минимум за оцеляване. В Райнфелдсхоф срещаме поляци и украинци, работещи там от 1939 г. Там именно освен споменатия по-горе полски правопис сестра ми ме научи на четирите аритметични действия. Тамко изрыза с трионче шахматни фигури и ме посвети в тайните на шаха. От книгите донесохме със себе си едно издание на „Тримата мускетари“ в руски превод. Прочетох романа осем пъти. В началото на април 1945 г. ни освободиха американците. В нашия случай това носеше повече проблеми, отколкото възможности за тяхното решаване.

Пребивайки на работа в Бавария, виждахме, че Германия губи войната. Във връзка с това се опитвахме да планираме

* Най-вероятно става дума за филма *Богдан Хмельницкий* (1941), заснет в Киевската киностудия, реж. Игор Савченко, с Микола Мордвинов в главната роля. – Б. пр.

бъдещето си. Наша мечта беше да се заселим в Полша. Тогава не предвиждахме възможността за поробване на Полша от СССР. Когато понякога разговаряхме на тази тема, тамко категорично заключавахме: „В Полша? Комунисти? Съвети? Не, не е възможно!“ За жалост вземаше съкровени желания за самата действителност! Мечтаейки за Полша, говорехме за „завръщане“, макар в случая думата да не беше най-точна: нито тамко, нито сестра ми, нито аз някога бяхме виждали Полша; единствено леля бе в състояние да говори за действително завръщане, понеже бе родена и възпитана в Полша, напускайки я през 1915 г. като бежанка. При все това използвахме думата „завръщане“. Работата обаче излезе съвсем не толкова проста и всъщност за пореден път ни изправи пред дилемата оцеляване или унищожение. Веднага след края на войната американските военни власти изодохо разпореждане всички граждани на СССР на територията на американската окупационна зона доброволно да се явят в депортационните лагери. Въпреки полската си националност спадахме точно към тази категория чужденци, но решихме да пренебрегнем разпореждането. Така започна поредният драматичен епизод от живота ни. След известно време американците започнаха да претърсват баварските селца, изпращайки военни камиони за залавяне и прибиране на съпротивляващите се. Криехме се по оборите, над конюшните в сламата, а веднъж решихме да избягаме за няколко дена в гората. Така изглеждаше нашето „освобождение“. Връщайки се назад, от перспективата на годините разбирам, че съюзниците, в това число и американците, оправдаваха постъпките си с факта, че са изпълнявали задължения спрямо съветските си съюзници, но продължавам да се чудя на усърдието, с което доказваха тази своя лоялност. Това ли беше действително единствената причина за поведението им? Съмнявам се. Колко трагични се разиграха тогава – както сред съветските военнопленници, така и сред цивилните, които не искаха да се завърнат в съветския „рай“! Мнозина от тях предпочетоха самоубийството пред пътя назад.

Нашата ситуация достигна критична точка – трябваше да направим нещо, а същевременно от Полша започнаха да пристигат тревожни новини. Най-лошото беше, че се чувствахме абсолютно изгубени, изоставени, предадени и ни изглеждаше, че целият свят се е съюзил срещу нас. Обаче не променихме решението: посоката оставаше същата – Полша. Не беше за вярване, че ако стъпим на родна земя, тя няма да направи необходимото

за нас. С полска помощ се добрахме до полския депортационен лагер в Швайнфурт и оттам започна нашият полски живот. Нито за миг не се чувствахме чужди, напротив – струваше ни се, че винаги сме принадлежали към тази общност. В този лагер взех първото си св. причастие, а скоро след това потеглихме с една от първите композиции към Полша. Непосредствено преди заминаването или в самото му начало (не си спомням точно) баща ми предприе някои предпазни мерки, които да предотвратят идентифицирането ни като съветски граждани. Върна ми действителната рождена дата, изтри рождените места (моего и на сестра ми) в *арбайтскартите*: съответно Самарканд и Ташкент. На границата в Кожле се оказа, че е постъпил правилно. Всички трябваше да преминат проверка на документите. Обслужи ни млад офицер с рогативка* с орел без корона. От него лъхаше на несвой човек. Когато погледна *арбайтскартите* ни, веднага попита на изряден руски: Вы русские? Беше забелязал, че на първите страници в картите текст на руски даваше подробни указания за правилата на поведение на работните места. Отговорихме, че немците са ни объркали: пристигнали сме при тях с група руснаци, поради което в бързината са ни издали документи с руски превод на немския текст. Не знам дали беше заради полския ни, или заради самия отговор, но във всеки случай нещо приспа бдителността му. Погледна бързо още веднъж документите и продължи напътък. Бяхме успели, но след тази среща за нас стана ясно, че контролът целеше и залавянето на евентуални бегълци от СССР.

Обобщавам: на тринадесет години вече имах зад гърба си житейски опит от двете най-ужасни тоталитарни системи, които човечеството познава, бях жертва на жестокия терор и войната, не по собствена воля бях преминал хиляди километри от Централна Азия до Германия, видях горящия Витебск и овъглените трупове на жителите му, евреи, водени из градските улици към гетото или към лобното им място, познах робския труд и унижение, но над всичко това бях едно напалшено дете без дом и родина. И как бих могъл да се самоопределя в онзи момент? Къде бяха корените ми? В Самарканд, откъдето бях изведен като тримесечно бебе? Във Витебск, където бях лишен от доверието, от вярата в човешката доброта и където насадиха у мен всепронизващ страх? Или пък в Райнфелдсхоф, където след първия ден работа не бях в състояние сам

* Полска национална шапка с четириъгълно дъно. – Б. пр.

да се прибера вкъщи? Или в Полша, където веднага разбрах, че ще трябва старателно да укривам самоличността си? Заг себе си имах един клас от началното руско училище, а пред мен – отново перспективата на несигурност и преследвания.

След пристигането в Полша бързо осъзнахме, че мечтаната от нас страна се превръща в съветска пристройка с тип управление, добре известен ни от миналото. Едно обстоятелство обаче несъмнено ни благоприятстваше: огромният миграционен процес. В този хаос се съдържаха последният шанс да оцеем. Започнахме да се представяме за преселници от другата страна на Буг, от Барановиче (т. е. от предвоенните полски покрайнини), завърнали се от труд в Германия. Никои не питаше за подробности. Тамко беше успял да спаси документите си на дипломиран фармацевт, но не можеше да ги използва, тъй като свидетелстваха за пребиваването му в съветски Узбекистан; същата беше ситуацията със свидетелството на сестра ми, която през учебната 1940/41 г. беше завършила осми клас на руското училище във Витебск. Започнахме да се представяме за земеделци. Баща ми получи бивше немско стопанство в т. нар. възвърнати земи. В Бавария се интересуваше от немското земеделие, от стопанските им практики, от методите за обработване на земята. За по-малко от пет години изведе занемареното стопанство, разположено недалеч от Тианка Лубуска, до пълен разцвет. Причислиха го към т. нар. богати селяни и в качеството си на такъв попадна в категорията на „кулаците“. Към края на 40-те години тук-там се появи понятието „кооперация“, както и лозунгът „дружба, пример, помощ за СССР“. Режимът безскрупулно разкриваше истинското си съветско лице – знаехме какво ни очаква. Баща ми се престраши: вече беше „прекалено богат“. Продаде стопанството и през 1950 г. се премести в Елблонг. Намери си работа като отговорник в склад за плод-зеленчук. На тази длъжност изкара до пенсионирането си. Никога не се научи да пише правилно на полски, но красивият му, изискан почерк разкриваше завидно образование и опровергаваше посочвания от него в официалните анкети на ПНР произход на „малоимотен селянин“. Беше човек, притиснат от житейските обстоятелства, въртящи кръга на историята, но винаги привличаше хората с необикновената си добротата и завладяваща скромност. Когато почина, го гробището го съпроводи дълго траурно шествие.

Що се отнася до мен, през 1945 г. започнах от четвърти-пети клас в началното училище (такива обединени класове съ-

ществуваха за установяване на нивото на учениците и поради липсата на учители). Стана така, защото дори през войната, в най-тежките условия вкъщи не пренебрегнаха образованието ми и се стараеха с домашни средства да ми дадат нужните основни познания. За шест години „направих“ това, за което други се нуждаеха от единадесет, т. е. завърших основно и средно образование. През 1951 г. издържах матура, а скоро след това – и приемния изпит в Ягелонския университет. Приех да следвам славистика. Завърших като магистър през 1956 г., а през януари 1964 г. защитих докторат. Година след това заминах да преподавам в Дания. Ще кажа няколко думи за попадането ми там, тъй като то представлява следващата важна точка от моята биография. Заминах по частна покана, а не изпратен от министерството, макар то да посредничеше в уреждането на визовите и паспортните формалности. През 1963 г. на славистичния конгрес в София се запознах с изтъкнатия датски славист Гунар Сване. Оказа се, че имаме много общи интереси. Изпрати ми поканата през март 1965 г. Нуждаеха се от човек, който да съчетае лектората по полски език (схващан максимално широко, включително и като водене на курс по литература) с лекции по южнославянски литератури. Тогавашият ръководител на катедрата в Краков проф. д-р С. Урбанчик изрази разбиране и подкрепи замисъла ми. Пречките започнаха от Министерството на висшето образование. Когато представих поканата си, ми казаха, че с университета в Орхус договор за сътрудничество има друго учебно заведение и следователно трябва да бъде назначен някой оттам. Негативният отговор обаче беше придружен с условност: ако въпросният университет (най-вероятно ставаше дума за Вроцлавския) не успее да намери изпълняващ изискванията кандидат, министерството ще преразгледа моята кандидатура. По този начин бях лишен от поканата си, но ми оставиха мъглява надежда. През юли получих осведомление, че министерството не е намерило съответен контракандидат и във връзка с това мога да започна процедурата по издаване на паспорт. Чаках този нещастен паспорт почти четири месеца. Това бе най-дългото и най-граматично, пълно с опасения и напрежение очакване в живота ми. Понеже ставаше дума за излизане на Запад, се безпокоях, че ще подложат биографията ми на най-детайлно проучване, а с това се свързваше и рискът за разкриване на миналото ми. Изпитвах огромни угризения, че с професионалните си амбиции вредя не само на себе си, но и на цялото си

семејство. За щастие и този път над нас беше милостивата покровителска ръка на Провидението. На 2 ноември 1965 г. отлетях от Варшава за Копенхаген, неподозирайки, че напускам Полша за постоянно. Не потеглих с намерение да избягам. През целите тези двадесет години (1945–1965) непрестанното безпокойство, страданието, предизвикано от несигурността и страха, че някой ден можем да осъдним разкрити, така се впиша у мен, че вече не си и представях различен начин на живот. Идентифицирах се с Полша и полското самосъзнание. Бях „инвестирал“ твърде много, за да се реша така лесно да остана в чужбина. А освен всичко, това би означавало и изневеряване на горещата ни мечта, с която живеехме още във Витебск и която смятахме за неосъществима: да се завърнем в страната си. За да постигнем целта си, бяхме готови на много жертви. Именно затова цялата ни следвоенна стратегия на живот в народна Полша, включително принадлежността ми към партията в годините 1955–1965 (не встъпих, а бях въввлечен в партията след смъртта на Сталин и Готвалд по време на вълната на т. нар. сталиново-готвалдски набор; когато с уплаха споделих с баща си за натиска, който оказваха върху мен и много мои колеги, той отговори без замисляне: „Не се съпротивлявай, иначе само ще си навлечеш неприятности“) се основаваше на заличаване на следите от миналото, на прикриване на това, което ни квалифицираше като „народни врагове“. Всяка неточна дума, всеки неволен намек за миналото (въпреки че знаехме прекрасно руски, се преструвахме, че говорим езика слабо), а дори жест или усмивка можеха да предизвикат фатални последици. Като семейство ни свързваше обща тайна, но и обща воля: да не допуснем разбойниците да ни стъпчат. В тази ситуация решението ми да остана на Запад не бе никак лесно. А въпреки това избрах именно него. Непосредствената причина се оказа 1968 година. Възприех мартенските събития* като опит за връщане към най-тежките сталиновски години, но и осъзнах, че системата не може нито да се реформира, нито да се усъвършенства и че просто я очаква пълен крах. Не допусках обаче, че ще ми бъде дадено да дочакам този радостен миг.

Тук накратко описах историята на едно полско семейство, чието нещастие беше да живее в Съветския съюз преди 1939 г., а всъщност до 1941 г. Дали други такива са успели да оцелеят? Съмнявам се. Вероятно някои все пак са попаднали на

Запад, подобно на мен? Сигурен съм, че до днес укриват истинските си корени и произход. Защо? Мисля, че никои от съвременните поляци не може да си представи, нито да разбере напълно размера на тяхната трагедия, ада, през който такива хора е трябвало да преминат. Въпреки сходствата системата, създадена от комунистите в Полша, беше несравнимо по-лека, отколкото нейният съветски модел. Ако добавя, че съветският строй се отличаваше с особена упоритост и свирепост в потъпкването на поляците и полското съзнание, тогава като че ли би станало по-понятно на какво мъченичество са били осъдени те (обръщам внимание на предпоследното изречение в статията на М. Иванов в *Политика*: „Периодът 1936–1938 донесе на полонията неизразимо тежки преследвания, дори по скалата на тогавашните репресии [подч. м. – Е. М.]“). Страхът владееше целия им живот, а преживяното през 1945/46 г. не предразполагаше към искреност. Никъде, у никого и никога не са могли да разчитат на помощ и разбиране. Би било несериозно да се съпоставя кой е изстрадал повече, но сред полското население, изселено от източните покрайнини в Сибир или Казахстан след съветската инвазия от 1939 г., е трябвало да тлее поне искрица надежда, че някой ще се застъпи за тях, че няма да бъдат забравени и в крайна сметка някой ще ги изведе от „дома на робството“. Повтарям – тук не става дума за сравнение кой е изстрадал повече, а за осъзнаване на мащаба на трагедията на поляците, живеещи в Съветския съюз преди 1939 г., т. е. формални граждани на тази гържава. Те не са могли да разчитат на никакво смекчаване или подобрение на съдбата си, на подкрепа: били са абсолютно самотни, лице в лице срещу палача в борбата си за оцеляване.

Тук засягам особено болезнен и деликатен въпрос, макар да не го повдигам за пръв път. Веднага след като СССР призна за катинските престъпления, публикувах съобщението „Катин само върхът на айсберга“ в едмънтънския вестник *The Edmonton Journal**, където изразих предположение, че колкото и зловееща да изглежда катинската трагедия, тя е кулминацията на нещо много по-ужасно, а именно масовото физическо изстребление на поляците в Съветския съюз преди 1939 г. Говоря не за хиляди, а за над милион невинно избити или мъчени до смърт, и то не само заради това, че са били поляци (този път цитирам началното изречение от статията на М. Иванов в *Политика*).

* Репресиите над студентите и интелигенцията в Полша, придружени с антисемитски настроения, сигнализираха за дълбока криза във властта и разклащащи международния авторитет на Полша. – Б. пр.

* „Katyn only tip of the iceberg“ – *The Edmonton Journal*, 2.05.1990.

тика: „Поляците бяха първата голяма група от населението на СССР, масово репресирана в годините 1936–1938 заради националната си, а не класовата си принадлежност“. Днес съм дори още по-убеден, отколкото преди две години, че съществува логическа или дори органична връзка между това, което ставаше с поляците в СССР преди 1939 г. (датата е условна, защото геената им, както вече споменах, продължава до 1941 г.), и избиването на полските офицери и войници при Катин, Осташково и Медное; тя подсказва за планирана и дългосрочна акция срещу всичко полско. По-нататък в текста си наричам трагедията на поляците – съветски граждани преди 1939 г. – *a silent crime*, т. е. „няма“ или „мълчаливо“ престъпление. Наистина, то няма свой хроникьор, нито някой изобщо споменава за тези хора. И тук се налага да зададем много простия, но същевременно мъчителен, неудобен въпрос: как е станало така, че в хода на изтреблението на полското население на територията на Съветския съюз преди 1939 г. тогавашното полско правителство във Варшава не е повдигнало на международната арена или в пряк контакт с Москва протестен глас в негова защита, не е информирало света, че се извършва непознат до тогава по мащабите си геноцид? Невъзможно е да не са знаели за това. Не мога да повярвам, че рапорти на полската дипломатическа служба по въпроса не са стигали до столицата. Нима наистина сред тогавашните управляващи среди във Варшава е господствало убеждението, че поляците, живеещи на изток от полско-съветската граница, са вече толкова идеологически индоктринирани, че не заслужават никаква защита и не остава нищо друго, освен да се регистрират като иззубени? Ако действително са мислили с такива категории, това би свидетелствало не само за недопустимо неведение, но преди всичко за липса на морална и политическа отговорност. Отново ще се позова на М. Иванов: „Над пет хиляди полски семейства в Украйна се обърнаха през 1932 г. към полския генерален консул в Киев с молба за издаване на позволение за постоянно пребиваване в Полша. След полученото съгласие от управителите на воеводствата, консулството издаде на заинтересованите над 3 хил. позволителни за пътуване, от което съветските власти пунаха... само 3 души“. Това ли е всичко, което полското правителство е направило през целия междувоенен период за преследваното полско малцинство в СССР? Не зная, не съм изследвал този въпрос, тъй като предпочитам да греша – може пък да са направили нещо повече, да са иззали някакви

енергични протести? Ако обаче такива крачки не са били предприети, ако единствен отговор на тези преследвания е било мълчанието, то в каква ли степен това е повлияло върху поведението на кремълските власти и ги е подтикнало към следващи репресивни действия спрямо полските военнопленници и поляците от източните покрайнини след заемането на тези територии след 1939 г.? Дали първата трагедия не се е оказала причина за следващата? Тези въпроси не престават да терзаят съзнанието ми, без да намирам техен отговор.

Накрая още няколко общи и лични наблюдения по темата. Трябва да призная, че я повдигнах с нежелание не само поради вътрешните ми задръжки, провокирани от неотшумялата болка, но и поради това, че тя разкрива поредната карта на полското мъченичество, в случая анонимно, без героизъм, без положителни резултати и последствия. Та какво остана след тези, които бранеха полското в земите на съветски Беларус и Украйна и ревностно са го отстоявали до последен дъх? Прах. Може би все пак си струва да помислим да спасим този прах от пълна забрава? В Япония съществува красив и осветен от традицията обичай у дома да се пази поне част от праха на починалите предци, а в определено време от годината семействата да се събират, за да почетат паметта им. Замислям се дали не си струва да се учреди специална комисия, натоварена с търсенето на полски следи в Беларус и Украйна и преди всичко с установяването дали там все още живеят поляци, помнещи 30-те години и в състояние да разкажат за съдбата си? Вече съществуват благоприятстващи условия да заговорим открито върху тези въпроси. Полското правителство следва да се обърне към правителствата на Беларус и Украйна с официална молба за достъп до всички евентуално съхранени материали по въпроса. Нежеланието на днешното беларуско правителство (поне доскоро) за сътрудничество при разкриването на престъпленията, извършвани през 30-те и в началото на 40-те години на територията на Беларус спрямо етническите малцинства (за себе си напомнят литовците, латвийците, естонците), провокира сериозен размисъл. И накрая трета възможност: не си ли струва полското мъченичество на територията на СССР преди 1939 г. да се почете чрез някакъв скромен паметник? Знам, вече си имаме неизброимо множество паметници на националната мартирология, но не бива да пропускаме и факта, че в този случай става дума за масово изтребление, обхващащо според мен – повтарям – над милион поляци. Евреите увековечиха своя холо-

кост, украинците отгадоха чест на сънародниците, загинали от гладна смърт в първата половина на 30-те години. Защо да не съхраним в националната си памет тези поляци, които бяха превърнати в първи жертви на потресаващия по зверствата си сталиновски терор? Ако не направим това, ще изменим на паметта им за втори път.

Размишлявам върху полското ни самосъзнание – моето и на тези, сред които прекарах детството си. В много отношения то се отличаваше от това, формирано в страната. Може без преувеличение да се каже, че това беше изстрадана полска самоличност. Ако може да се говори за подлагане на полското самосъзнание на някакво изпитание, то изпитанието, през което трябваше да преминем ние, следва да се приеме за най-трудното. По-труден тест за полска идентичност вече не може да се измисли. Що се отнася до мен, става дума за твърде особен случай, тъй като у мен се напластиха няколко измерения на полското: като дете живях сред полското етническо малцинство в Съветския съюз, след това двадесет години живях в Полша, за да стана в крайна сметка част от полската общност на Запад. Следователно познах всички възможни версии на полската самоличност. Дали някой друг е преминал по същия път? Прекараните в Полша години несъмнено формираха моя интелектуален профил, на Запад се научих на толерантност и зачитане на другите култури, но привързаността към това, що е полско, добих не откъде да е, а именно от детските си години във Витебск, когато всяка вечер трябваше да повтарям „Отче наш...“ и „Радвай се, Марио...“. Говоря за това открито и без притеснение, тъй като именно тази „полскост“ бе за мен извор на вдъхновение и сила. И още нещо: извлечената оттам „полскост“ съхраних в пиетета си към езика. Не си позволих да скъсам с него, макар да живея в чужбина почти тридесет години. Затова и не разбирам емигриралите, да речем, преди десет години, които карат не колите, а „каровете“ си, качват се на „втори под“, а не на втория етаж (очевидна ужасяваща калка от английското *floor*).

Повече от двадесет години живея в Канада и съм лоялен гражданин на тази държава, макар някои от нейните институции невинаги да ми се отплащат със същото отношение. Въпреки това се чувствам много привързан към страната и съм ѝ благодарен, че ме прие и ми предостави великолепни условия за труд, че дори ме дари с почест като членството в Кралското научно дружество (мечта за всеки канадски учен).

И все пак откъд този външен успех, някъде на дъното продължава да греме, да тлее странното усещане за неосъщественост. През лятото на 1991 г. в далечно Фурано на японския остров Хокайдо участвах в международен симпозиум, посветен на разбирателството между нациите. Цялото мероприятие имаше твърде тържествен вид. Като представител на Канада бях поканен на сцената, за да застана под канадското знаме с червеното кленово листо на бял фон. А така ми се искаше да застана до полския, бяло-червения флаг...

Сапоро, декември 1991 – януари 1992

Текстът е публикуван за пръв път в „Zeszyty Historyczne“, 100/1992, Paryż: Biblioteka „Kultura“, t. 473, 3–22.

Културната проницаемелност на днешния свят не е намаляла

Блиц интервю с проф. Едвард Можейко
за списание „Литературни Балкани“

Уважаеми господин професор, книгата ви за социалистическия реализъм завършва с тезата, че соцреализмът тепърва ще се изучава. Мислите ли, че в следващите години той ще бъде интересен за изучаване или ще има значение само като историческо явление?*

Мисля, че в бъдеще соцреализмът ще има значение преди всичко като исторически феномен, като преходно явление, подгържано от и свързано с политическата система в страните от Централна и Източна Европа през времето на съветската доминация в тези страни – това означава горе-долу от 1945 г. до 80-те години на миналия век. Ако става дума за самия Съветски съюз, там соцреализмът беше въведен като т. нар. творчески метод, задължаващ или задължителен за всички писатели, в началото на 30-те години на XX век. През 1934 г. в Москва се състои Всесъюзен конгрес на съветските писатели, който задължи всички творци на словото в СССР да пишат и употребяват в произведенията си „метода на социалистическия реализъм“.

Може ли да споделите малко повече подробности от кухнята при подготовката на тази книга? Например, как се снабдявахте с книги-първоизточници от толкова страни при онези условия?

Разбира се, да се пише такава критическа книга за социалистическия реализъм в която и да е страна с политическа система от съветски тип през 70-те години беше невъзможно. По това време аз обаче живеях вече в Канада и работех като редовен професор по славянски литератури и сравнително литературознание в Университета Алберта, Едмънтън – един от най-изтъкнатите университети в Канада, а днес може да се каже – и в цяла Северна Америка, така че при мен ситуацията бе благоприятна за подобен тип изследвания. Как се озовах в Канада? Аз напуснах Полша през 1965 г., за да преподавам полски език и литература в университета в Аархус, но след три години в Дания аз „забравих“, така да се каже, да се за-

върна в Полша и реших, че може би трябва да помисля за нещо друго. В началото на 1968 започнах да спекулирам относно преместване в Канада. Трябва да призная, че голямо влияние за моето решение да не се завърна в родината оказа съветската инвазия в Чехословакия. Същевременно получих тогава едно много интересно предложение да се преместя в Едмънтън и да започна работа в университета. След една година в Едмънтън директорът на Института по славистика ме покани в кабинета си и ме попита дали бих искал да преподавам теория и практика на социалистическия реализъм. Останах много изненадан, дори изумен от този въпрос и, разбира се, отказах. Но директорът настояваше да се заема с този предмет поради факта, че имало голям брой студенти, преди всичко абсолвенти и докторанти, които искат да изучават точно такъв курс и дори обвиняват университета в отказ да се преподава проблематика със „социалистическо съдържание“. И така, водех този курс в продължение на няколко години, като постепенно материалът за моята книга ставаше все по-внушителен. Всичко, което беше издавано в Съветския съюз и другите тъй наречени социалистически страни, беше достъпно в канадските и западноевропейските университетски библиотеки.

Фалшифицирането на дилемите ли се оказа най-важното, отказът от истина и справедливост, което обезсмисля всяко творчество независимо от метода?

Много добър въпрос! Да, фалшифицирането на дилемите, които очертават външната и вътрешната реалност на човека, всъщност убива всяко изкуство, в това число и литературата. От друга страна, самият термин „метод“ е, по моето мнение, също неподходящ за употреба, независимо дали спрямо литературата или другите изкуства. Той е ориентиран към ограничаването на творческия импулс, на потребността от въображение и като такъв принадлежи към сферата на науката. „Методът“ се ориентира към това, което е рационално и определено, опряно на някаква теза или становище. Именно затова социалистическият реализъм беше дефиниран и налаган като „метод“. Аз лично предпочитам да говоря за социалистическия реализъм като стил, направление, поетика, литературно движение...

Какво бихте пожелали на по-младите полски и български автори, които не са обвързани с предишната конюнктура и тепърва създават творбите си?

* Социалистическият реализъм, Едвард Можейко, Университетско издателство „СВ. Климент Охридски“, С. 2009; превод от полски Камен Рукев.

В това отношение мога да кажа само едно: пишете така, както ви диктува вашата съвест, собственото ви виждане за света. Всичко друго ще ви доведе до изкуственост и неискреност.

Как младите автори да се спасят от диктатурата на публиката, след като ги няма диктаторите?

Не знам дали съществува такова нещо, което Вие определяте като диктатура на публиката, особено днес, когато са налице толкова големи разлики в кръгозора на читателите. Ако наистина има диктатура на публиката, тогава трябва да помним, че днес има също така голяма творческа свобода; читателите също разполагат с голям избор – такъв, какъвто в миналото просто липсваше. Не трябва да се забравя също, че днес има огромен избор от преводна литература, която си „съперници“, така да кажем, със собствената, национална литература във всяка страна.

Загубил ли е културната си проникателност днешният свят – илим предвид и Америка, и Европа?

Бих се съгласил с възгледа, че културата днес няма същото значение, което е притежавала в миналото. Същевременно нейната проникателност не е намаляла. Съвременната култура има по-голям тематичен обхват и заедно с това – по-ограничена артистична разнообразност. В тези нови времена пострадаха например поезията или „дългата“ проза, а „спечелиха“ разказът, репортажът, документалната проза...

Кой жанр според вас има по-голям шанс при новите информационни технологии? Може би епистоларният по Интернет? Всеки пише за конкретен читател?

За мен това е доста труден въпрос. Епистоларната проза в Интернет със сигурност е доста популярно явление днес. Като добър пример за въздействието на новите информационни технологии, обновяващи традиционните жанрове, може да се посочи Булгаковият *Майсторът и Маргарита* с подзаглавие *A graphic novel** в английски превод и илюстрации на Анджей Климовски и Дануша Шейбал.

Има ли спасение за стойностните творци, чиято цел е творческото съвършенство, а комерсиалния успех смятат за нещо

вторично и незадължително? Защо навсякъде те постепенно се превръщат в динозаври, в изчезващ вид?

Мисля, че творците, чиято цел е творческо съвършенство, винаги ще се чувстват потребни на обществото, обаче тяхното социално присъствие ще намалява с времето, тъй като значението на това, което е индивидуално, интимно, плод на лично проникновение, днес намалява. Трябва също да подчертая, че е трудно да се предвижда бъдещото развитие на изкуството.

Имам една книга под печат за няколко български творци – Генчо Стоев, Йордан Радичков, Ивайло Петров, Вера Мутафчиева, Георги Мишев, която съм нарекъл „Изчезващ вид. Среци с майстори“. Според вас защо майсторите са все по-непотребни? Това ли е тяхната орис в новия век?

Познавам някои от тези писатели – чел съм техни произведения преди много години, затова сега не бих желал да се ангажирам с изказване за тяхното значение. Все пак изглежда, че въпреки промените на времето и художествените вкусове те ще останат като голямо съкровище на българската и европейската литература.

*Въпросите зададе Георги Гроздев
Едмънтън – София, 15 април 2011*